

Семантичний розвиток фразеологізмів німецької мови, що входять до складу фразеосемантичного поля “розумова діяльність”

Фразеологічне значення вважається однією з диференційних ознак фразеологічної одиниці (ФО). Воно є найскладнішим не лише в фразеології, але й у мовознавстві в цілому і належить до загальної проблеми значення. Цілісне фразеологічне значення формується на основі різноманітних типів перенесення значення змінного словосполучення, воно пов'язане з наочно-чуттєвим порівнянням характеризуючих реалій з тими, які вже пізнані. Саме цей наочно-чуттєвий елемент порівняння і стає основою переносного значення словосполучення і перетворення його в особливу емоційно-експресивну одиницю. З логічної точки зору переосмислення можна пояснити як абстракцію ототожнення, тобто як процес абстрагування від вирізняювальних, неподібних властивостей предметів і одночасно виділення подібних тотожних властивостей. Фразеологізми, виникаючи на основі переосмислення змінних словосполучень, викликають певні асоціації у свідомості мовця. Від певної /позитивної чи негативної/ реакції суб'єкта. залежить, стане потенційна ФО одиницею мови чи ні. Ось чому вважається, що у створенні цілісного значення ФО суб'єктивні фактори /етнолінгвістичні та етнопсихологічні/ відіграють велику роль, набагато більшу, ніж у створенні слова.

Існують різні способи утворення фразеологічних одиниць, проте спільним для них є те, що первісне вільне словосполучення стає якісно новим сталим утворенням. Інакше кажучи, ФО виникає внаслідок семантичного зсуву. Техніка метафори - основний прийом непрямой номінації. Ця закономірність зумовлена, тим, що при формуванні непрямих найменувань в переносному значенні актуалізуються ті ознаки, які є істотними стосовно змісту і денотації опорного найменування, що створює умови для предикації об'єктам нових, невластивих їм ознак. Цілісне фразеологічне значення формується на основі різноманітних типів перенесення значення змінного словосполучення, воно пов'язане з наочно-чуттєвим порівнянням позначуваних реалій з тими, які вже пізнані. Саме цей наочно-чуттєвий елемент порівняння і стає основою переносного значення словосполучення і перетворення його в особливу емоційно-експресивну одиницю. Ми розглянемо такі словосполучення, які вже в стадії виникнення використовувалися в переносному значенні, яке з часом посилювалось. Ступінь зміни метафоричного зсуву був неоднаковим, тому вважаємо за доцільне виділити такі моменти цього процесу:

а/ Частина словосполучень використовувалась в первісному контексті в переносному значенні. Наприклад: словосполучення *einen Klaps haben* є дуже поширеним фразеологізмом, який має іронічне забарвлення. Цей фразеологізм мав первісне значення „*ein /leichter/ Schlag auf den Kopf bekommen*“. У сучасному німецькому мовленні значення цього фразеологізму сприймається не як порівняння з вихідним контекстом. Воно є образно-метафоричним значенням і сприймається як

цілісне значення „nicht recht bei Verstand sein, verrückt sein“ .

б/ Частина словосполучень використовувалась у переносному значенні лише відповідно до певної ситуації, явища. З часом їхнє значення почало розширюватися завдяки ослабленню асоціацій з вихідною ситуацією чи явищем. Прикладом може служити ФО Schwein haben. У середньовіччі під час стрілецьких свят був звичай поряд з коштовними почесними призами для переможців змагань дарувати також приз найслабшому учаснику. Цією нагородою була, як правило, свиня. Так, у Себастьяна Брандта /“Narrenschief“/ можна зустріти такі рядки:

„Wer schiessen wil und fällt der rein,
der dreit die suw im ermel heim“ [9, с.923.2].

Спершу це словосполучення характеризувалося негативною оцінкою з елементом іронії. Та з часом фразеологізм придбав інший зміст: unverdientes Glück haben.

в/ Серед словосполучень, які входять до складу фразеосемантичного поля „розумова діяльність”, виділяється група зворотів, у яких посилення узагальнено-метафоричного значення відбувалося за схемою: висловлювання з одним переосмисленим компонентом підлягає впливові образно-метафоричного зсуву і стає висловлюванням з повністю переосмисленим складом. Наприклад: bekannt sein wie ein scheckiger Hund. Слово scheckig було запозичене з давньофранцузької мови „eschic = Schach“, і таким чином має значення: wie ein Schachfeld aussehen, würfelig, kariert sein, gefleckt, bunt gefärbt sein. Ввійшовши до складу цілісного значення фразеологізму, значення слова scheckig підпорядковувалося загальному значенню висловлювання. Це пояснюється асоціацією з яскравим одягом, який виділяє людину з натовпу.

г/ Деяким фразеологізмам, які входять до складу фразеосемантичного поля “розумова діяльність”, властивим є поява нового переносного значення. Наприклад, старе значення фразеологізму j-m eine Laus in den Pelz setzen відповідало значенню ФО Eulen nach Athen tragen, тобто j-s Mißtrauen erregen, d.h. etw.völlig überflüssiges tun. Поступово це значення втратилося завдяки втраті асоціацій, смислових зв'язків між явищем і його позначенням в мові. Була втрачена асоціація з чимось зайвим, непотрібним, з'явився новий образ чогось неприємного. Таким чином утворилося нове значення „j-m Schwierigkeiten bereiten”.

д/ Частині фразеологізмів є притаманним формування образності завдяки втраті контекстно-авторських та інших асоціацій. Виникнення фразеологізму auf den Hund kommen – „herunterkommen, in schlechte Verhältnisse geraten“ пов'язане з битвою під Готтхардом. Переможці, німецькі солдати, звернулися до залишків турецького війська з словами: “Kommst auf'n Hund und nit auf'n Gaul“. Значення подібних фразеологізмів можна встановити лише за допомогою глибокого етимологічного дослідження, бо відбулося затемнення образу.

е/ У деяких фразеологізмах спостерігається посилення характеру образності. Прикладом може служити фразеологізм essig werden, який використовувався стосовно вина, яке під час довгого бродіння ставало непридатним для вжитку.

Поступово фразеологізм *essig werden* набув яскраво вираженого переносного значення “*zunichte werden, mißglücken*”.

Таким чином, у процесі розвитку семантики ФО, які належать до фразеосемантичного поля “розумова діяльність”, відбувається посилення метафоричності, поява нового переносного значення, втрата авторських асоціацій, що веде до зміни характеру образності досліджуваних ФО.

Наступним етапом в розвитку фразеологічного значення є набуття ним нових смислових і стилістичних відтінків. Їх виникнення пов'язане з процесом пізнання людиною навколишньої дійсності, властивості предмета пізнаються не за один прийом, і це знаходить відображення у смисловій структурі одиниць мови, в тому числі і фразеологічних. За своїм змістом фразеологічний відтінок завжди вужчий, конкретніший, ніж основне значення, напр.: *Friederich: j-n zum besten haben: j-n necken, toppen, aufziehen, zum Narren halten* - підсміюватися, кепкувати з когонебудь; відтінок до нього - дурити, розігрувати когонебудь; *einen guten Tag haben: in guter Verfassung sein, als Redner (Schauspieler) besonders gut sein* - бути в формі, а відтінок - бути надзвичайно хорошим промовцем, оратором, актором; *j-m die Suppe versalzen: j-s Pläne durchkräuzen, j-m die Freude an etw. verderben* — зіпсувати настрій, отруїти радість когонебудь; відтінок до нього - розстроїти чийсь плани.

Основним критерієм виділення семантичних відтінків фразеологізмів є обов'язкова умова опису ними не нового поняття, а того самого, що і значення ФО. Відтінки варіюють основний зміст фразеологічного значення без додаткового емоційно-експресивного забарвлення, іноді лише підсилюючи інгерентну експресивність його. Те, що ФО у змісті своєї семми може мати ще додатковий відтінок свідчить про спільність смислової структури фразеологізму і слова, хоча фразеологізми у своїй системі значень не мають такого розгалуження відтінків, як у лексиці [2, с.40].

Поява семантичних відтінків у фразеологізмів, що належать до фразеосемантичного поля “розумова діяльність”, є однією з тенденцій розвитку значення досліджуваних фразеологізмів. Кількість фразеологізмів, притаманною рисою яких є наявність відтінків у значенні, складає приблизно 11,2 % (896) від загальної кількості ФО 20 ст. В тлумачних словниках 19 ст. ми зафіксували 5,4 % (378) таких ФО. Отже, число ФО з відтінками в семантиці зросло в 2 рази. Як приклади можуть служити фразеологізми: *Campe: die Nase voll haben: verschnupft sein* - *Friederich: die Nase voll haben: es satt haben, nichts mehr wissen wollen /von etw./*; *Campe: etw. stiefmütterlich behandeln: etw. vernachlässigen* - *Duden: j-n/etw./ stiefmütterlich behandeln: j-n /etw./ unnatürlich hart behandeln, ihn zurücksetzen, etw. vernachlässigen*; *Campe: j-m das Leben sauer machen: ihn quälen* - *Duden: j-m das Leben sauer machen: ihn schikanieren, ärgern, quälen*; *Wander: alles schwarz sehen: mißgestimmt sein* - *Duden: alles schwarz sehen: äußerst mißgestimmt und pessimistisch sein, keinen Ausweg oder Hoffnungsschimmer erblicken*.

Поява та розвиток відтінків у значенні ФО має такі особливості:

1/ Відтінки семантики ФО можуть уточнювати властивості описуваного

предмета чи явища. Прикладом можуть бути фразеологізми: Friederich: herrlich und in Freuden leben: ein schönes Leben führen, bes. Essen und Trinken genießen; Duden: j-m die Freude versalzen: j-m die Freude verderben, es so tun, das j-d sich ärgert.

2/ Окремі відтінки здатні описувати ситуацію, явище або предмет з різних боків, суттєво відрізняючись один від одного, надрр.: Duden: wie angenagelt dastehen: in tausend Ängsten schweben um j-n, etwas; in starker Unruhe, Sorge sein.

3/ Поява відтінків фразеологічного значення може бути також пов'язана з стилістичними особливостями мови, тобто з специфікою застосування ФО у відповідній мовленнєвій ситуації. Наприклад: Röhrich: ein Pflaster/oder ein Pflästerchen/kriegen/ oder auf die Wunde bekommen/: eine kleine Entschädigung erhalten; eine Auszeichnung oder Anerkennung, die auf eine Herabsetzung erfolgt, gleichsam zur Heilung der frisch geschlagenen Wunde. Auch sagt man im Scherz zu einem Kind, dem man zum Trost für eine Verletzung eine Süßigkeit schenkt: „Ich will dir ein Pflaster drauflegen“.

4/ Виникнення відтінків значення деяких фразеологізмів є наслідком особливостей територіального вжитку усталених словосполучень. Прикладом служить ФО: Duden: es ist zum Auswachsen! - es ist unerträglich, zum Verzweifeln; sächs. auch: das ist langweilich.

5/ Однією з рис розвитку відтінків у семантиці ФО є їхня поява разом із зміною цілісного значення ФО. Наприклад, у словнику Кампе значення фразеологізму Bruder Lustig трактується таким чином: lustiger Mensch, lebenslustiger Bursche. У Duden спостерігаємо наявність нового значення даної ФО, що спонукає виникнення нових відтінків: Duden: Bruder Lustig: Leichtfuß, Liederlich; veraltend, scherzh.: lebenslustiger Bursche.

Отже, розвиток значення ФО характеризується появою відтінків, що пов'язане з процесами, які відбуваються в межах однієї семми. На основі аналізу фактичного матеріалу ми прийшли до висновку, що становлення та розвиток відтінків у значенні фразеологізмів пов'язане з сигніфікативним та конотативним аспектами фразеологічної семантики, точніше, з розширенням обсягу інформації, закладеної в план змісту ФО та з актуалізацією оцінного, функціонально-стилістичного компонентів конотативного значення.

Спостереження над функціонуванням полісемантичних ФО свідчить, що характер їхньої багатозначності пов'язаний з способом переосмислення вільних словосполучень цього ж складу. Так, полісемія у ФО найчастіше розвивається внаслідок паралельної метафоризації вихідних словосполучень, рідше - внаслідок вторинного метафоричного зсуву. У першому випадку неможливо встановити залежність між семемами або вивести одне значення з іншого. Суть другого шляху виникнення значень полягає в тому, що метафоричному переосмисленню підлягають, власне, уже існуючі фразеологічні значення. Перше значення таких ФО виникає внаслідок метафоричного переосмислення, а друге - на ґрунті першого, тобто вже існуючого фразеологічного значення.

Як і у слові, у фразеологізмі виникнення значень пов'язується з різною предметно-логічною співвіднесеністю, а це свідчить про те, що об'єктом метафоризації стали різні ознаки того самого явища. До того ж процес метафоризації міг здійснюватися не поступово, а паралельно [1, с.51]. Основним фактором, який відрізняє одне значення від іншого, є їхня співвіднесеність з одиницями мислення: кожне із значень має свій об'єкт, своє поняття, свій предметно-логічний зміст.

В досліджуваному фразеологічному матеріалі початку 19 століття нами зафіксовано лише 105 полісемантичних одиниць, що складає 1,5 % від загальної кількості досліджуваних ФО даного періоду, до того ж більшість фразеологізмів має в семантичній структурі не більше двох значень. В Duden кількість багатозначних фразеологізмів, що входять до складу фразеосемантичного поля "розумова діяльність", нараховує 336 одиниць, тобто 4,2 %. Таким чином, число полісемантичних ФО зросло в середньому на 3 %. Це говорить про те, що переважна більшість ФО фразеосемантичного поля "розумова діяльність" характеризується наявністю одного значення.

Продемонструємо особливості полісемантизації ФО на окремих прикладах. Зареєстрована в словнику Кампе ФО *einem den Brotkorb höher hängen* має значення *einem seine Nahrung, seinen Unterhalt vermindern*. В Duden поряд з вищеназваним значенням фіксується ще одне значення цього фразеологізму *j-n strenger behandeln*. Фразеологізм *einem eins auf das Dach geben*, що функціонував на початку 19 століття з одним значенням - *einem Schlag geben*, набуває в процесі функціонування та розвитку ще одне значення *j-m einen Verweis, eine Rüge erteilen*. Фразеологізм *einem auf der Hacke sein* мав на початку століття одне значення *dicht hinter ihm sein, entweder ihn verfolgend, oder in genaue Aufsicht nehmend*. В Duden кодифікується поряд з колишнім значенням нове значення даного фразеологізму *j-n in Bezug auf Leistung bald erreicht, eingeholt haben*. Як видно з прикладів, в межах багатозначної ФО спостерігається як подібність галузей референцій фразеосемантичних варіантів, так і їхня відмінність.

Розвиток окремих полісемантичних ФО характеризується змінністю одного фразеосемантичного варіанту поряд з незмінністю іншого. Наприклад: *Campe: sich auf die Hinterbeine treten: 1/ sich zum Widerstande gefaßt machen; 2/ zurücktreten, einem Versprechen nicht Genüge leisten, einen Vertrag nicht erfüllen wollen* - *Duden: sich. auf die Hinterbeine stellen/setzen/: 1/ sich wehren, sich widersetzen, sich sträuben, Widerstand leisten; 2/ sich Mühe geben, sich anstrengen*. Семантичні структури перелічених багатозначних фразеологізмів демонструють різницю в ступені відхилення значень, відображають прямування від конкретного до абстрактного, що характеризує семантичний розвиток багатьох фразеологізмів, завдяки якому вони отримують вторинне значення в процесі свого розвитку.

Проте це не єдиний шлях розвитку додаткових значень в семантичній структурі ФО. У наступних прикладах переносне значення має протилежне спрямування: від абстрактного до конкретного: *Campe: seine Haut selbst zu Markte tragen /etw. auf seine eigene Gefahr unternehmen/* - *Duden: seine Haut zu Markte tragen: 1/*

sich voll für j-n, etw. einsetzen und sich dabei selbst gefährden: sich in Gefahr begeben; die unangenehmen Folgen einer Sache auf sich nehmen; 2/ scherzh.: als Gallgirl, Stripteasetänzerin o.ä. arbeiten. Campe: es geht heidi: es geht verloren - Duden: heidi gehen: 1/ plötzlich verlorengehen; 2/ österr. Kindersprache: schlafengehen.

Аналіз розвитку ФО в зазначений період дозволяє виділити як паралельно-переносні, так і послідовно-переносні значення в структурі багатозначних ФО. У першому випадку окремі значення фразеологізмів, як правило, рівноцінні, а рівень абстракції від значення змінних словесних комплексів майже завжди однаковий. Послідовно-переносні значення є результатом вторинної метафоризації первинно-образного значення, рівень абстракції в таких значеннях неоднаковий, ФО з таким типом значення можуть відрізнятися і за обсягом конотативної інформації.

Процес збагачення семантичної структури мовних одиниць новими значеннями залежить багато в чому від структурного фактора [3, с.19]. У зв'язку з цим А. В. Кунін зазначає, що “між довжиною фразеологізму та розгалуженістю його смислової структури є зв'язок” [4, с.93-94]. Цю точку зору поділяє також А.Г.Назарян, стверджуючи, що чим складнішою є лексико-граматична структура фразеологізму, тим вільніше цей фразеологізм протидіє полісемії [5, с.60]. Поділяючи точку зору цих вчених, ми вважаємо, що структурний фактор не є єдиним, не меншу роль в розвитку полісемії грає багатоплановість та актуальність образу, який послужив основою переосмислення.

Як свідчить кількісний аналіз, розвиток багатозначності не є самим продуктивним процесом збагачення фразеологічного складу німецької мови, що відбувається на базі існуючого фразеологічного фонду. Це пояснюється тим, що нові фразеологізми, які мають свіжі і яскраві образи, успішніше виконують характерну для них образно-експресивну функцію в мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьев Л.Г. Про полісемію фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови // Укр. мова і літ. в школі. – 1981. - № 12. – С. 50-52.
2. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. К.: Наук. думка, 1989. - 155 с.
3. Гинзбург Р.С., Поздняков Н.Г. Словарь новых слов Барнхарта и некоторые наблюдения над пополнением словарного состава современного английского языка // Иностран. яз. в шк. - 1975. - № 3. - С. 15-22.
4. Кунин А.В. О фразеологической номинации // Сб.науч. тр. / Моск.гос.пед.ин-т иностр.яз. им. М.Тореза. - 1983. -Вып. 211. - С. 88-100.
5. Назарян А.Г. О полисемии в сфере фразеологии // Сб.науч.тр. / Ун-т дружбы народов им. П.Лумумбы. - М., 1980. - С. 53-60.

6. Campe H.-J. Wörterbuch der deutschen Sprache. - Braunschweig Schulbuchhandlung. 1807-1811. - Bd. 1. -1023 S.; Bd. 2. - 1116 S.; Bd. 3. - 908 S.; Bd. 4. - 940 S.; Bd. 5. - 977 S.; Bd. 6. - 673 S.
7. Duden: 1989-1997: der Duden: in 12 Bänden / hrsg. vom Wissenschaftl. Rat der Dudenredaktion: Günther Drosdowski. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, 1989-1997.
8. Friederich W. Moderne deutsche Idiomatik. - 2 neubearbeitete Aufl. - München: Max Hueber Verlag, 1976. - 565 S.
9. Röhrich L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten: in 2 Bd. - 4 Aufl. - Freiburg-Basel-Wien: Herder-Verlag, 1976. - 1256 S.
10. Wander K.-J. Deutsches Sprichwörterlexikon. Leipzig: Brockhausverlag, 1867-1876. - Bd. I. - 776 S.; Bd. 2. - 768 S.; Bd. 3. - 752 S.; Bd. 4. - 730 S.; Bd. 5. - 736 S.; Bd. 6. - 760 S.